

РІДКІСНІ ВИДИ ТВАРИН

І. В. Загороднюк

Як відомо, сучасну фауну України складають представники 20 типів тварин, що обіймають 45 класів, які представлені на теренах України майже 35 тисячами видів. З них до «Червоної книги України» (ЧКУ, 1994) внесено 382 види, що становить 1,1 % від загального їх числа. За останні десять років, які розділяють видання 1-го та 2-го випусків Червоної книги України, число червонокнижних видів зросло у 4,5 рази (Загороднюк, 1997).

Особливо високі темпи включення до Червоних переліків представників типу хордових (Chordozoa). Значна частка їх видів вже тепер настільки скоротили свою чисельність та ареали, що перспективи їх збереження стають малореальними. Загалом відсоток хордових у Червоному переліку становить найбільшу величину і сягає 20,3 % від загального числа наявних видів цього типу та 40,6 % від усіх червонокнижних видів тварин (табл. 5). Серед них однією з найуразливіших груп є кажани (*Vespertilioniformes*, seu *Chiroptera*), серед яких близько 1/3 відомі за 1-2 знахідками 20–40-річної давнини. За 3-локусним критерієм (вид забезпечений охороною, якщо охороняється на трьох різних територіях), лише кілька "червонокнижних" видів ссавців забезпечені мінімальним формальним рівнем охорони.

Порівняння Національного червоного переліку з Європейським показало (табл. 6), що, на відміну від Червоної книги України, для Бернського переліку (додаток 2: БС2) характерна висока частка мігрантних гомойотермій (насамперед, птахів) і вкрай мала кількість первинноводних хордових (*Anamnia*). Із 344 видів об'єднаного переліку спільними для Червоної книги України та Бернського переліку є лише 96 видів хордових, тобто 28 % раритетної частини фауни. Узгодженість переліків мінімальна практично для всіх таксономічних груп і є задовільною тільки по відношенню до нижчих амніот — плазунів (*Reptiles*).

Таблиця 5. Видове багатство фауни України та її представленість у "Червоній книзі"

Тип тварин у фауні України	Видів у фауні України	Видів у Червоній книзі України		Відсоток заповіданих видів	
	1984	1980	1994	1980	1994
Саркомастігофори (<i>Sarcomastigophora</i>)	314	0	0	0,0	0,0
Споровики (<i>Sporozoa</i>)	265	0	0	0,0	0,0
Інфузорії (<i>Ciliophora</i>)	645	0	0	0,0	0,0
Губки (<i>Porifera</i>)	39	0	0	0,0	0,0
Кишковопорожнинні (<i>Coelenterata</i>)	34	0	2	0,0	5,4
Реброплави (<i>Stenophora</i>)	1	0	0	0,0	0,0
Плоскі черви (<i>Plathelminthes</i>)	780	0	0	0,0	0,0
Немертіні (<i>Nemertini</i>)	33	0	0	0,0	0,0
Круглі черви (<i>Nemathelminthes</i>)	1667	0	2	0,0	0,1
Скреблянки (<i>Acanthocephala</i>)	57	0	0	0,0	0,0
Кільчасті черви (<i>Annelida</i>)	210	0	7	0,0	3,3
Сипункуліди (<i>Sipunculida</i>)	2	0	0	0,0	0,0
Членистоногі (<i>Arthropoda</i>)	28902	18	204	0,1	0,7
Молюски (<i>Mollusca</i>)	617	0	12	0,0	1,9
Шупальцеві (<i>Tentaculata</i>)	26	0	0	0,0	0,0
Голкошкірі (<i>Echinodermata</i>)	12	0	0	0,0	0,0
Щетинкощелепні (<i>Chaetognatha</i>)	2	0	0	0,0	0,0
Хордові (<i>Chordozoa</i>)	720	67	155	9,3	21,5
Загалом для 20 типів	34326	85	382	0,2	1,1

Таблиця 6. Порівняння Національного (ЧКУ) та Європейського (БС2) червоних переліків за видовим багатством представлених в них класів хордових

Клас хордових тварин (в дужках — уніфікована назва класу)	Всього видів	Видів, внесених до переліків		
	в Україні	ЧКУ	ЧКУ+БС2	БС2
Ссавці – Mammalia (<i>Caniodes</i>)	117	16	25	19
Птахи – Aves (<i>Anseriodes</i>)	360	10	57	158
Плазуни – Reptiles (<i>Lacertiliodes</i>)	21	0	8	4
Черепahi – Testudines (<i>Testudiodes</i>)	1	0	0	1
Стрибуни – Salientia (<i>Raniodes</i>)	13	0	2	6
Хвостати – Caudata (<i>Salamandriodes</i>)	6	2	1	2
Променепері – Actinopterygia (<i>Cypriniodes</i>)	186	28	3	0
Хрящові – Chondrichthyes (<i>Squaliodes</i>)	3	0	0	0
Круглороті – Cyclostomata (<i>Cephalaspidiodes</i>)	2	2	0	0
Разом (8 класів)	709	58	96	190

Групами, що входять до міжнародних охоронних списків в повному обсязі, є хижі птахи (Falconiformes) та кажани (Vespertilioniformes), поруч з ними у цій рейтинговій таблиці — совоподібні (Strigiformes) та хижі ссавці (Caniformes), а так само всі інші крупні птахи і крупні ссавці загалом. Протягом ХХ ст. з території України практично зникла низка видів ссавців — їжак вухатий (*Hemiechinus auritus*), довгокрилець (*Miniopterus scheibersi*), тарпан (*Equus gmelini*), росомаха (*Gulo gulo*), тюлень-монах (*Monachus monachus*) тощо. Перша охоронна категорія (види без шансів на виживання в Україні) офіційно надана 26 видам (табл. 7).

Тенденція до суттєвого скорочення чисельності і видового багатства хижих тварин (тобто консументів вищих порядків), мігруючих видів та зникнення макро- та мегафауни, на жаль, є сталою (однак не відповідає популярній концепції "сталого розвитку"). Фактично це — некомпенсовані нічим втрати фауни, типова риса більшості квазіприродних систем.

Таблиця 7. Види хордових тварин (тип Chordozoa), що мають найвищу охоронну категорію (категорія "1" за ЧКУ, 1994)

№	Українська назва виду	Латинська назва виду	(Родина)
1.	Перегузня звичайна	<i>Vormela peregusna</i>	(Mustelidae)
2.	Хохуля звичайна	<i>Desmana moschata</i>	(Talpidae)
3.	Ховрах європейський	<i>Spermophilus citellus</i>	(Sciuridae)
4.	Заєць білий	<i>Lepus timidus</i>	(Leporidae)
5.	Кіт лісовий	<i>Felis silvestris</i>	(Felidae)
6.	Фоцена звичайна	<i>Phocoena phocaena</i>	(Phocaenidae)
7.	Тюлень білочеревий	<i>Monachus monachus</i>	(Phocidae)
8.	Шуліка рудий	<i>Milvus milvus</i>	(Accipitridae)
9.	Лунь польовий	<i>Circus cianeus</i>	(Accipitridae)
10.	Лунь степовий	<i>Circus macrourus</i>	(Accipitridae)
11.	Орел-карлик	<i>Hieraetus pennatus</i>	(Accipitridae)
12.	Орел степовий	<i>Aquila rapax</i>	(Accipitridae)
13.	Орел стєрв'ятник	<i>Neophron percnopterus</i>	(Accipitridae)
14.	Журавель степовий	<i>Anthropoides virgo</i>	(Gruidae)
15.	Хохітва (стрепет)	<i>Tetrax tetrax</i>	(Otiidae)
16.	Кроншнеп тонкодзьобий	<i>Numenius tenuirostris</i>	(Scolopocidae)
17.	Дерихвіст степовий	<i>Glareola nordmanni</i>	(Glareolidae)
18.	Жовтопуз	<i>Ophisaurus apodus</i>	(Anguidae)
19.	Полоз леопардовий	<i>Elaphe situla</i>	(Colubridae)
20.	Осетер атлантичний	<i>Acipenser sturio</i>	(Acipenseridae)
21.	Осетер-шип	<i>Acipenser nudiiventris</i>	(Acipenseridae)
22.	Лосось чорноморський	<i>Salmo trutta</i> (ssp. <i>labrax</i>)	(Salmonidae)
23.	Лосось дунайський	<i>Hucho hucho</i>	(Salmonidae)
24.	Вирезуб	<i>Rutilus frisii</i>	(Cyprinidae)
25.	Рибець малий	<i>Vimba vimba</i>	(Cyprinidae)
26.	Судак морський	<i>Lucioperca marina</i>	(Percidae)

Ціна цих втрат фауни вимірюватиметься не особинами, кілограмами чи відсотками, а жахом передчуття біоценотичних катастроф. Втрата видів, а тим паче родів чи родин — непоправний результат традиційних форм природокористування, серед яких найзначущими для фауни є розвиток транспортно-енергетичної інфраструктури (інсуляризація видових ареалів) та зростання масштабів і технічного забезпечення браконьєрства загалом та його індульгентної складової — мисливства, зокрема (порушення структури трофічних ланцюгів та пірамід).

Вже зараз стає очевидним, що антропогенні зміни біоти проходять з різною швидкістю і глибиною в різних регіонах. Якщо в одних місцевостях ще немає рідкісних видів, то в інших — вже немає носіїв поняття "раритетний" вид (Загороднюк, Хоменко, 1995). Окрім цього, природна неоднорідність ландшафтів, біотопів та ресурсів будь-якої території призводить до нерівномірного розподілу тварин у просторі (а так само у часі). На тлі відносно низької «таксономічної щільності» існують ділянки земної поверхні, на яких число зареєстрованих видів тварин та частка раритетних видів є надвисокими і які носять назву "гарячих територій", тобто ділянок з високим рівнем біологічного різноманіття (Загороднюк, 1997). Такі ділянки повинні бути визнані як абсолютно заповідні, як основа визначення природних ядер, які підлягають першочерговому моніторингу і включенню до екомережі.

Аналіз просторової щільності раритетної частини фауни свідчить про існування кількох регіональних центрів фауністичного багатства (рис. 5). Такими, насамперед, є Карпатський та Гірськокарпатський регіони, а також Волино-Поділля, Нижньодніпровські арени, меншою мірою – Середнє Подніпров'я та Слобожанщина. Очевидно, що значну частку їх фауністичного багатства становлять види з обмеженим поширенням, що є ендемічними для цих ділянок земної поверхні або для території суміжних регіонів. Типовими представниками їх є альпійські та степобіонтні фауністичні угруповання. Найяскравішими та найвразливішими серед цих комплексів, що водночас є природними ядрами відповідних типів фауни, є монтанні, печерні та степові фауністичні угруповання.

Монтанні фауністичні комплекси представлені в Україні виключно в Карпатах і охоплюють як лісовий, так і субальпійський пояси. Значна кількість гірських видів та географічно ізольованих підвидових форм різних груп ссавців, птахів, хвостатих амфібій і риб має офіційний охоронний статус або повинна отримати його вже в новому виданні Червоної книги України.

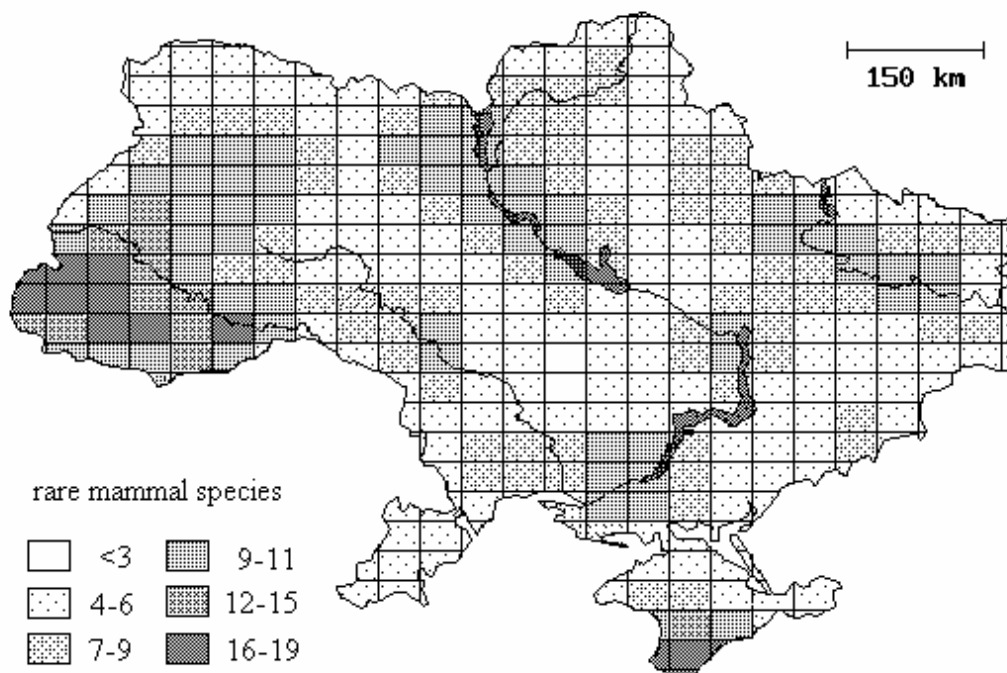

Рис. 1. Таксономічна щільність рідкісних видів ссавців за результатами аналізу ареалів червонокнижних видів усіх категорій з використанням алгоритмів пакету прикладних програм "Statistica".

Варто зауважити, що саме тут збереглися ізольовані гірські популяції низки рідкісних в Україні бореальних видів хребетних після скорочення їх ареалів на рівнині (Загороднюк, 1998). Хоча Карпатський регіон відноситься до числа територій з найвищим індексом заповіданості території (Загороднюк, Хоменко, 1995), однак природно-історичні процеси підвищення верхньої кліматичної межі лісу можуть призвести до "випадіння" низки рідкісних видів зі складу монтанних угруповань.

Карстові печери є місцями концентрації кажанів та унікальної троглобіонтної фауни загалом. В основному тільки зі складу печерних угруповань відомі в Україні знахідки представників двох червонокнижних груп (в масштабах як національного, так і європейського червоних списків) — родини підковоносих (Rhinolophidae, 2 види) та підродина довгокрильцевих (Miniopteryginae, 1 вид). Такі "гарячі" ділянки репрезентують значну частку загального таксономічного багатства регіональної фауни, однак серед них практично відсутні об'єкти природно-заповідного фонду. Особливо складна ситуація з подільськими та кримськими печерами, що стають місцями паломництва аматорів спелеології з подальшими актами поділу зон впливу, в результаті яких на входах у печери з'являються замкнені двері, які звичайно порушують режим вентиляції та обмежують доступ тварин до можливих місць зимівлі.

Не меншу проблему становить формальне заповідання *степових та лісостепових систем* у тому просторовому їх обсязі, який не може забезпечити збереження наявних фауністичних комплексів в масштабах наявних заповідних ділянок розміром 200—500 га. Великі збережені дотепер цілинні ділянки на території Луганщини мають стати основою створення нових великих заповідних одиниць з реально потрібною для збереження таких угруповань площею від 10—30 тис. га. При уточненні списку охоронних видів степові угруповання хордових займатимуть одне з провідних місць у рейтингу наявних в Україні угруповань, що потребують першочергових заходів охорони. Вже зараз відбулося випадіння зі складу природних степових екосистем типових для степу видів крупних ссавців, зокрема, більшості типових степових родів і видів гризунів (Muriformes), практично всіх видів ратичних (Cerviformes), копитних (Equiformes) і хижих ссавців (Caniformes), а так само змій (Viperiformes) та більшості груп великих птахів — хижих (Falconiformes), журавлеподібних (Gruiformes) тощо.

З урахуванням високого ступеню збереженості та вкрай малого ступеню заповіданості окремих фауністичних комплексів, що репрезентують осередки таксономічного багатства фауни, пропонується включити до національної екомережі України наступні природні ядра.

Печерний комплекс "Більче-Золоте". Околиці с. Більче-Золоте – Королівка та ін. у Чортківському та Борщівському р-нах Тернопільської обл. на північ від Дністра. Унікальний карстовий рельєф з печерними системами "Вертеба", "Славка", "Кристалічна" та іншими, що є місцем концентрації рідкісних видів кажанів. Географічно відповідає Подільському осередку різноманіття (рис. 1). Площа до 500 га, принаймні 10 вхідників. Перспективи: створення ділянки заповідника Медобори. Необхідні коректне узгодження програм заповідання та моніторингу печер з Українською спелеологічною асоціацією (УСА).

Санжари, болотний комплекс. Околиці сс. Балівка, Собківка та Нові Санжари на схід від залізниці Полтава–Кременчук, Ново-Санжарський р-н Полтавської обл. Стариці та низинні болота в заплаві р. Ворскла, що за історичних часів мали щорічний зв'язок з Ворсклою під час повеней. Географічно відповідає Подніпровському осередку різноманіття. Площа близько 1—2 тис. га. Перспективи: створення окремої заповідної одиниці з розширенням території за рахунок ділянок заплави Тагамлика та стариць між Санжарами і Кунцево (1997 р. біля станції Собківка встановлено знак "Новосанжарський заказник").

Мошногірський кряж та Ірдинські болота. Між сс. Мошни та Ірдинь Черкаської обл., 30 км на північ від м. Черкаси. Унікальні плакорні широколистяні ліси з перехідною зоною до Ірдинського болотного комплексу з наявними бореальними та неморальними угрупованнями, у складі яких, зокрема, є всі наявні в Україні види вовчків (Mucronidae). Географічно відповідає Подніпровському осередку різноманіття. Площа загалом до 2000 га. Перспективи: створення ділянки Канівського природного заповідника.

"Половецький степ". Малополовецький військовий полігон на півд. від Фастова. Одні з найпівнічніших і найбільших за площею степових ділянок з вторинними луками у Лісостеповій зоні; характерний майже повний набір типово степових видів, зокрема, ховрахів (*Spermophilus*) та трофічно пов'язаних з ними видів хижих амніот. Географічно відповідає Подніпровському осередку різноманіття. Площа до 3—5 тис. га. Перспективи: самостійна заповідна одиниця або ділянка Подільського заповідного комплексу, що включає Медобори, Товтри та пропонуване тут (див. вище) печерний комплекс "Більче-Золоте".

"Кремінські ліси". На півд.-схід від смт. Кремінна Кремінського р-ну Луганської обл. на межі з Донецькою областю, між сс. Торське, Ямполь, Серебрянка, Стара Краснянка, Кремінна та Червонопопівка. Заплавні та терасові лісові масиви, заплавні озера та болота. Географічно відповідає Слобожанському осередку різноманіття. Площа до 20х15 км. Перспективи: створення нового біосферного заповідника або нової заповідної ділянки природоохоронного комплексу "Крейдяна флора".

"Королівські скелі". Околиці сс. Провалля та Королівка Краснодонського р-ну Луганської обл., лівий берег р. Верхнє Провалля. Степова ділянка зі скельними виходами та байрачними лісом. Географічно близька до Слобожанського осередку різноманіття. Площа до 1000 га "першої черги". Перспективи: нова ділянка відділення «Провальський степ» Луганського природного заповідника з подальшим розширенням площі заповідника (до принаймні 20–30 тис. га) і створення нового біосферного заповідника, який, водночас, може бути філією міждержавного українсько-російського біосферного заповідника.

Підвищення охоронних категорій окремих видів тварин може дещо змінити картину розподілу "гарячих" територій, однак загальні тенденції змін таксономічної щільності раритетної частини фауни у просторовому розрізі залишаться практично незмінними. Очевидно підвищиться "червонокнижність" степового, подільського та поліського фауністичних ядер з більш виразним окресленням осередків фауністичного різноманіття на Центральному Поділлі та у Східному Степу, а також в Центральному Поліссі. Високі показники видового багатства вздовж головних водних артерій в межах лісостепової зони, добре помітні на представленій картосхемі, визначаються не стільки наявністю відповідних зональних фауністичних угруповань, скільки перепластуванням ареалів трьох різних фауністичних комплексів — лісового, річкового та степового.

Література (у загальному до видання переліку на с. 113–115)

- Загороднюк І.* Концепція «гарячих територій» і збереження біорозмаїття // Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь. – Київ: СтилоС, 1997. – С. 59–68.
- Загороднюк І. В.* Ендемічна теріофауна Карпат: таксономічний та біогеографічний аналіз // Карпатський регіон і проблеми сталого розвитку. – Рахів, 1998. – Том 2. – С. 218–222.
- Загороднюк І., Хоменко В.* Фауна України у "Червоній книзі Української РСР" (1980). Біогеографічний аналіз // Ойкумена. – 1995. – № 1–2. – С. 95–99.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі* (Берн, 1979 рік). Додаток II: Види тварин, що підлягають особливій охороні. – Київ, 1998. – 76 с.
- Природа Украинской ССР. Животный мир* / Под ред. В. А. Топачевского. – Киев: Наук. думка, 1985. – 240 с.
- Червона книга України. Тваринний світ* / Ред. кол. М. М. Щербак (відп. ред.) та ін.. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.— 1994.— 464 с.